

Hol lakozik a jog lelke?

Varga Csaba: *Jogállami? Átmenetünk?*

Eddig úgy gondoltuk: hazudtak a kommunisták, akár kapitalizmusról, akár szocializmusról beszéltek. Ámde mára kiderült: csak akkor hazudtak, amikor a szocializmusról beszéltek.

(Stephen F. Cohen)

Étség sem férhet ahhoz, hogy a korábban rendíthetetlennek hitt erkölcsi alapokat aláaknázó, de legalábbis a hozzájuk vezető igazolásokat „felpuhító” demokráciákban a gyakorlati filozófia minden addiginál izgalmasabb szellemi kalandozások terepe. A jogi dominanciájú politikai közösségekben, a jogállamokban ennek a legizgalmasabb aspektusa pedig éppen a jogbölceselet mint szakfilozófia. Varga Csaba könyve a magyar jogállami átmenet tematizációjában és példáin keresztül körvonalazza a neves jogfilozófus gyakorlati filozófiai felfogását. A tét nem kicsi, és a megválaszolandó kérdőjelek is réges-régen túlsúlyossá gömbölyödtek. A jogfilozófia évezredei ugyanis arról tanúskodnak, hogy – a családtól az államig – bármilyen közösségről legyen is szó, előbb vagy utóbb nem kerülhet meg az oksági lánc rózsafüzérének végigmorzsolása és a rejtőző szubsztancia néven nevezése. Gondolatfutamainak értékelése így nem feltétlenül eredményorientált, az ideges kacskaringók, keskeny szerpentinek és meredek hágók mind ugyanoda visznek, csak a túlélés technikája változó.

Kezdjük a végéről a lánc felfejtését! Varga a *relatív természetjog* hívének mutatkozik, amennyiben a jog alapvető posztulátumait, a szabályozások tárgyát és egzakt irányait tértől, időtől függően látja meghatározhatónak. „[Ami a jogállamiságban] kötelező közös alappá szervesült, az napjainkra nem más, mint a nemzetközi jog része.” Ennek fényében a rendszerváltozás elhibázottságának kútfejét abban látja, hogy (1)

KRÁTER KIADÓ,
2007

túl sokat bízott a jogra, illetőleg, hogy (2) az új jogrendszer felépíté-

se a kurrens *amerikai paradigma* kritikátlan átvételével, a normák egyensúlyrendszerét felbillentő radikális *liberalizálással* ment végbe. A jogállamiságnak a világon mindeütt érvényesítendő princípiumait a nemzetközi jog már elismerte, ami pedig a szabályozásban ezen kívül áll, annak az állam történelmi sajátosságai, a kodifikálhatatlan kultúra ihlettségében kell megfogannia. Mindkét állítás értelmezésre szorul.

Az elsövel egyszerűbb a dolgom, hiszen a *Hitel* 2007. decemberi számában megjelent írásomban magam is hitet tettem a „politika dejurizálása” mellett, meg lehet, más motivációk alapján, mint Varga. Politika és jog vérfertőző kapcsolata a magyar jogbölceseleti tradíción mint a korrupt oportunitizmus és a fennkölt értékelvűség küzdelme vonul végig, pedig önmagában egyik sincsen meg a másik nélkül, és egyik sem az ördögtől való. Egy jogrendszer oksági láncának végén – mint szubsztancia – politikai filozófiai elvek lakoznak, s az elvek sokféleségéből a jogállamiság eszmeisége kiválasztja a számára releváns indokokat, melyek egy szabályrendet összetartanak. Az elvek pedig politizálnak, még akkor is, ha értelmezésük, sorrendiségük nem a népképviselet, hanem a bíróságok döntésein áll vagy bukik. A nemzetközi jog tehát vajmi keveset határoz meg a mindennapos nemzeti joggyakorlatból, ráadásul elvei ugyanúgy a világpolitikai porondon erősebbnek

bizonyuló nemzeti jogokból származnak. Egy olyan jellegű átalakulás során, mint a magyar rendszerváltozás volt, politika és jog magától értetődően forrott egybe, nem azért – ahogyan Varga állítja –, mert az Alkotmánybíróság túlhatalmi ambíciói minden végső értéktételezést maguknak vindikáltak, hanem mert a taláros testületnek kellett végül – pestiesen szólva – „elvinnie a balhét”. Ő csüngött az oksági lánc végén. A szerző szerint akkor csúszott félre a demokratikus átalakulás, mikor az Alkotmánybíróság a Zétényi–Takács-féle törvényjavaslatot alkotmányellenesnek minősítette. A törvényjavaslat, amelyet az országgyűlés 1991. november 4-én fogadott el, az 1944. december 21-e és 1990. május 2-a között elkövetett és politikai okból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről szólt. Az első fordulóban az AB arra hivatkozott, hogy e bűncselekmények elévültek, mert a bűnüldözés sikertelenségének kockázatát az állam viseli, még ha maga az állam volt is a bűnös. Második nekifutásra a parlament azzal próbálkozott, hogy a háborús és emberiség elleni bűncselekmények el nem évülésére alapítsa az elkövetők büntetőségét, azonban az AB újból megbuktatta a törvényjavaslatot, mondván, nemzetközi jog szerinti *háború* a legtöbb esetben nem állapítható meg.

Az Alkotmánybíróság a legalitás és a formális jogbiztonság elveit választotta ki, mint amelyek jogállami alapelvek, és más elvek (például a materiális igazságosság) fölébe helyezendők. „Az Alkotmánybíróság rátelepedett az egész politikai folyamatra, nem egy tekintetben megszabva annak irányát.” Varga túlzott aktivizmussal vádolja az intézményt, mely semmibe vette, hogy egy alkotmányos demokratikus rendszer „a politikai ágazatok és a nép általi egyidejű és párhuzamos értelmezésre épül”, s így azt a morális megfontolást kéri rajta számon, ami a II. világháború utáni nürnbergi és tokiói bíróságok nemzetközi jogi gyakorlatából jegecesedett ki azóta. Eszerint a magyar népképviselői szerv a nép nevében ki-

nyilvánította igényét az igazságtételre, ám az AB felhatalmazás nélküli kompetenciájába vonta ennek megakadályozását, a liberális amerikai mintakényszer („a jog képes önmagában demokráciát létrehozni és megerősíteni”) szorításában. Ezzel a véleménynyel szemben logikailag két probléma merül fel: 1. ha a jogi átmenet alapelve közmegegyezés szerint a legalitás, a jogfolytonosság volt (l. Kerekasztal-tárgyalások, továbbá, hogy a „régijog” érvényben és hatályban marad mindaddig, amíg meg nem változtatják), úgy a népképviselőt szuverenitását alkotmányosan korlátozó szerv, az AB nem akkor esett-e volna az indokolhatatlan aktivizmus bűnébe, ha egy ilyen, személyi hatályában bizonytalan törvényt enged jogerőre emelkedni?; 2. milyen mintát követhetett volna az AB, ha nem a két legfőbb valamelyikét, az amerikai és a németet, honnan vette volna a muníciót „saját útjához”?

Úgy vélem, az Alkotmánybíróság politikai döntésre volt kényszerítve, mert a rendszer immanens logikája szerint a vitás politikai kérdések nála landoltak, ebbe a helyzetbe belekényszerült. A politikai kérdések mindig aktivista módon válaszolhatók meg, mind az egyik, mind a másik döntési alternatíva mellett síkra szállás bírálható lenne, a különbség csak annyi, hogy Varga aktivizmusa eltért volna a Sólyom-féle grémiум aktivizmusától. Ráadásul e választott megoldás nélküli leginkább a politikai érveket, hiszen – mint Varga is elismeri – kizárólag formális indokokon alapszik, vagyis a lehető legteljesebben kerül az önkényes jogalakítást, kíméletlenebbül fogalmazva: az AB e döntésével kivonta magát a politika szférájából, nem menván bele cseppfolyós morálfilozófiai okoskodásokba. Az az érzésem, hogy Varga Csaba morális indokokat vitt volna bele a jogba, aktivizmusként a jog és a morál hermetikus kétválasztását firmálva. Csakhogy a moralitás kirekesztése a jog hatóköréből is számol egy adott morális bázissal, az alkotmányozó politikai közösség kompetenciájába utalva

azt. Hogy ezt helyesen ismerte-e föl az AB, döntése után senki nem firtathatja: nemcsak az oksági lánc, de az intézményes jogállami felelősség-áthárítás is véges. Ki tudná megmondani, az AB rosszul azonosította-e a közösség morális alapvetését, vagy a közösség politikai reprezentációra hivatott szervezete hibázott, netán a társadalom volt anómiás? Saját alkotmányi háttérre pedig bajosan támaszkodhatott volna a testület, mert az egyedi jogállami tradíciók csak folyamatos történeti fejlődés eredményeképpen kristályosodhatnak ki, ezt a kontinuitást a kommunizmus helyrehozhatatlanul megtörte, sőt, a jogfolytonosság elve valamiképpen éppen a „bűnös múlttal” való közösségvállalást deklarálta. A jogállamban felmerülő problémák nagyjából hasonlóak, így azok a logikai reakciók is rájuk, a német és amerikai példák hasznosítása csak egyet jelentett: nem kellett újra feltalálni a spanyolviaszt. Biztos vagyok abban, hogy bizonyos amerikai és német jogfilozófiai trendeket az AB esetlegesen homlokegyenest ellentétes döntéséhez is felhasználhattott volna, hiszen jog és erkölcs, természetjog és jogpozitivizmus kapcsolata az ottani közbeszédben is parázs vitákat gerjeszt. A rendszerváltozáskor elmaradt erkölcsi tisztulásért nem a jog hibáztatható, hanem a politikai alap, melyen felépítménye magasodott. Talán az AB azért hozott ilyen döntést, mert nagyon is (túlságosan?) benne gyökerezett az időszak aktuális (im)moralitásában. A Varga Csaba által hiányolt jogfejlesztés „fetiszizálta” volna igazán a jogot, ha elhíteti velünk, hogy morális romlottságunk a jogi társadalom-irányítással megjavítható.

Varga Csaba álláspontját két ponton érzem ellentmondásosnak. Ha – és a könyve elején megfogalmazott posztulátumaiból ez egyértelművé válik – a morális megfontolásokat a jog részének tekinti, nem attól teljesen elválasztható szociális alrendszernek, miért bírálja az Alkotmánybíróságot aktivizmusáért? Miért rója fel neki, hogy – az egyébként törvényben biztosított – (túlzo-

tan) széles jogkörével élve *merészelt* morális állásfoglalásokat tenni, felülbírálni a népképviselő döntését: „[nem silányítva] arctalan tömegek reakciói pillanatnyi függvényévé” a jogállamiságot? Lényegében egy dolog miatt: Varga nem ismeri el a legalitás elvét mint a rendszerváltozás alapját. Ez pedig azért nem elfogadható kritikai attitűd, mert a „jogi forradalom” bársonyát ennek vitatása teljesen összekaszabolná, hiszen rajta nyugodtak a rendszerváltás kényszer-kompromisszumai. Vagyis a szerző kritikája olyannyira *külső*, hogy nem jogi, még ha annak természetjogias szemléletét el is fogadjuk. Miért baj az, hogy jogivá transzformálja az AB a „rendszerváltozás politikai-ideológiai vitáit”, ha egyszer a jog nem rekeszthető el a moralitástól? Gondolatmenete itt megbicsaklik. Másik ellentmondása, hogy a külső példák, a tranzitológia alkalmazását károsnak titulálja, ugyanakkor ő maga is külső példákkal illusztrálja ennek romboló jellegét. Dél-amerikai és litván bölcselőkre, igazságtételi precedensekre hivatkozik, holott elismeri, hogy „befejezéshez a jogállam követelménye sohasem érkezik el, hiszen a mindenkor változó körülmények közt »egyszer s mindenkorra nem is válaszolható meg«,” vagyis semmi nem magyarázza, hogy Magyarország helyzetében ugyanezen érvek, elvek üdvözítőek lettek volna. Azt nem tudjuk meg, melyek a *magyar* „harmadik út” jelzőoszlopai!

Nem kerülhető el természetjogi elvek bevonása a jogba Varga Csaba szerint tehát („a jogállamiságról tudjuk, hogy maga sem más, mint eszmény: európai értékeinkben és gondolkodási kultúránkban történelmileg kifejlődött érvek küzdelme és megharcolt igazsága az embernek a jog világában elfoglalható és elfoglalandó méltóságért [...] jövőre nyitott hagyományt sugall tehát”), és ez az a vitapont, ahol a jogállami berendezkedés olyannyira sebezhető. Mik legyenek az elvek, mi legyen az a végső indok, ami a jogi indokokat relevánssá teszi (Raz), s ha a jog alapjai sziklaként annyira felszínre bukkannak – mint jogi átalakulásokkor –,

hogy az a bizonyos „társadalmi szerződés” újra köthető, milyen elveket fogadjon el a politikai közösség? Milyen aktus tekinthető a „szerződés aláírásának”? Varga Csaba keményen érvel: a *ius communé*-nak álcázott, a hegemon gazdasági érdekeit leplezetlenül hordozó amerikai importjog és a mögötte meghúzódó liberális politikai filozófia lett hazánkban a megkérdőjelezhetetlen fundamentum. Most térek ki arra, milyennek is látja Varga Csaba a liberális jog filozófiáját és emberképét, továbbá hogy saját – tradicionalistának méltán nevezhető – relatív természetjogának melyek a kulcsmozzanatai. Az egyéni érdekek helyett a közérdek, a születéstől mindenkit megillető jogosultságokat kiegyenlítő kötelezettségek, a személyes felelősség hangsúlyozása, a történelmi hagyományokra apelláló jogtudat, az állam organikus, hegeliánus szemlélete alkotják jogi világnézetének gerincét. A liberális ellenfélről olyanképpen ír, mint amely a társadalmakat atomizáltan képzei el, saját jogi rutinját erőszakosan rákényszeríti az eltérően fejlődő országokra azért, hogy a világot uralni kívánó gazdasági hatalomvágya zökkenőmentesen kielégülhessen. Leírja azt is a szerző, miként történt mindez Oroszországban, s hogy ezt az amerikai kormányzat később el is ismerte. „A társadalmi berendezkedésben az egyéni szabadság kiteljesítése mellett egyenrangú vezérelvnek kell elfogadni azt, hogy a társadalom közösségi hagyományait ápolni kell.” Másutt: „Nem másra terhelem-e költségként, amit jogként magamat megilletőnek vélek?” És valóban, a közös akarat artikulálása mellett a jogállamiság másik nagy próbatétele, hogy az egyéni jogok, magánérdekek elismerése mellett a közérdeket elismeri-e. Ez ellen a legerősebb érv az szokott lenni, hogy (negatív) természetjogi elvek vezethetnek totális diktatúrákhoz, ha felbukkan egy személy valamely olyan intézmény élén, amelyik privatizálja az „osztatlan társadalmi kultúra” azonosításának jogát. Nem helyes azonban ez az érv! Legálább annyira bizonyítható ugyanis, hogy a

lecsupaszított formális jogokkal való visszaélés vezetett a történelemben a diktatúrákhoz, vagyis a természetjogi elvek semmibe vétele.

A kollektívum az individuum korlátja, de melyik intézményben összpontosul a közérdek? Ki diszponál a jogállam eszménye fölött? Az amerikai „checks and balances” játékszabályai a formális jogállamiság kereteit teremtik meg, de közös célokat nem tűznek ki, és ezt a demokratikus partikularizmust pontosan érzékeli Varga: „megszűnt az ország sorsának egészéért érzett felelősség intézményi képviselete”. Könyvének tárgya, fejtegetéseinek alapja nem is annyira jogbölcseleti, mint inkább politikai filozófiai, hiszen kimondatlanul is azt keresi végig, ami a rendszerváltozáskor elsikkadt: a materiális igazságot. Azt, ami a jog helytelen alkalmazása miatt ment veszendőbe. A liberalizmus dogmatizmusánál azért kínál termékenyebb megoldásokat egy ilyen konzervatív filozófia, mert közérdek és magánérdek arányai dinamikusan változóak, sem a teljes privatizáció, sem a totális kollektivizálás nem kívánatos sehoh. Mint ahogyan az „államtalanítás” ad absurdum vitele sem gyümölcsöző, már csak azért sem, mert ha nincsen viszonylag erős állam, ki garantálja a szabadságjogok érvényesítését? Varga Csaba könyvének legnagyobb érdeme, hogy – amint fogalmaz – a jog „nihilizálását” és „fetiszizálását” egyaránt elutasítja, sem a teljes ideológia alárendelését, sem önjárónak tekintését nem fogadja el. Előbbi a szocializmus, utóbbi a mai magyar liberális jogállamfelfogás legnagyobb hibája.

Politikai filozófiája Burke-höz közelíti. Az angol gondolkodó a francia forradalom megfogalmazta absztrakt természet jogokkal szemben a nemzeti tapasztalathoz való visszatérést sürgeti, mert „a társadalomban élő tevékeny ember a századok során jószerivel végtelen sok apró helyesbítést végez, amelyek aztán a népek s az emberiség közös kincsévé lesznek: ezek alkotják a javaikat, a tapasztalatuk ésszerű summázatát,

amelyet az idő rostált meg a természeti rendnek megfelelően” (Francois Furet írja Burke-ről). Burke a forradalmat azért kritizálta, mert teljes hagyományvesztéssel lépett a szolgaságból a szabadságba. Vér és utcai harcok nélkül ez történt Magyarországon is, azzal a különbséggel, hogy a diktatúrával látszatrokonságot tart az új államrendezkedés, miközben nyilvánvaló, hogy a szocializmus értékeire nem támaszkodhat. A hiányt ezért olyan mintával pótolja, amely hirdeti magáról: bárhová átültethető, holott a konzervatív kritika szerint minden egyén és minden nemzet különböző. Nem az bántja igazán Varga jogtudatát, hogy *nem tetszettünk forradalmat csinálni*, hanem hogy leplezett forradalom zajlott le, ami fölfalta gyermekeit, és a semmiből igyekezett világokat teremteni. Ez tette végtelenül kiszolgáltatottá az idegen érdekekkel szemben, s ezért nincs a magyar népnek ma sem nemzeti karaktere szerint való alkotmányos demokráciája.

Úgy tűnik, a jogállam igazán működő formája csak az angolszász hagyományelvű (common law) gondolkodási sémát követheti, mert a nélkülözhetetlen közös értékek innen erednek, nálunk viszont éppen ez a hagyomány hibádzik. Ez magyarázza Varga Csaba látszólagos ellentmondását, miszerint a precíz szabálykövetést, a „konzervatív hivatásrendi pátoszt” a jogászi művészettel harmóniában képzelel el, „a szabálykövetés formalizmusának látszata a jogban éppen felelős és személyes döntést, értékek közötti mérlegelést és kiegyenlítést takar”. A változtatásra az angolszász jogban az eset a maga megismételhetetlenségében hívja fel a bírót, a jogfejlesztés az életvilág vonzásában természetes, nem miniszteriális hivatalnokok, távlattalan politikusok absztraháló képességein, felülről erőszakoló kinyilatkoztatásain múlik. De hiába, nálunk a felvilágosult abszolutista megoldások dívnak, amikor a társadalom alulról építkezett volna, elnyomatás volt a jutalma. Hányadszor *kérje vissza arcát?* Ötvenhatban nem kapta, kilencvenben be sem nyújthatta igényét, sőt,

elhitték vele, hogy a *jogi szükségyszerűségek* jelentik gondjai kútfejét. Varga a rendszerváltozást olyan pillanatnak fogja fel, mikor a jog regenerálódhatott volna, ha felismeri: nem a formális jogbiztonság az előbbrevaló, mint másutt, hanem afféle rendkívüli jogrend léphetne fel igazságosztóként. Talán azért nem lépett fel, mert nem voltak hozzá erőforrásai, a magyar alkotmányos hagyományok korábban megtörttek. A jog a nemzeti kultúra fontos része Varga tradicionalizmusában, „mindez a közösből származik s oda is tér vissza”, önálló értékei eszközértékek csupán, „bizonyos többletfeleltételek megvalósultsága esetén válhatnak értékfordozóvá”. Nemzeti kultúránkban kiérlelődött preferenciákat kell a formális jognak instrumentalizálnia, s ezektől átszellemülten működésbe lendülnie a közös célok eléréseért.

Egy olyan nemzet, mint a magyar, melynek „államalkotói” semmiben nem jutnak közös álláspontra, sem a történelem főbb vonalainak értelmezése, sem a valóság feltárása, sem a célok kijelölése tekintetében, anómiás társadalmat épít diszfunkcionálisan működő jogrendszerrel. Varga Csaba eszmefuttatásaiból ez a konzekvencia az Alkotmánybíróság és az igazságtétel viszonyában számomra sokkal logikusabban következne, mint az, amit állít, hogy a működő jogot az AB hipertrófiája, téves jogfilozófiája vitte tévútra, s ez eredményezte a múlttal való szembenézés kudarcát. Hiszen mára napnál is világosabbá vált, hogy nincsen társadalmi konszenzus e téren! Ha lett volna, a magyar nép nem szavazta volna hatalomba újra és újra a bűnök terheltjeit és örököseit, és nem löcsölte volna a jogállami gépezet egy logikai kényszerből csalhatatlansággal felruházott intézményére a döntést. Varga Csaba ellentmondást lát a között, ahogyan Sólyom László mint az AB elnöke korábban és ahogyan mint köztársasági elnök felfogja a jogot. Ha az AB a formális jogbiztonság követelményére szűkítette a jogállamiság értelmezését, és az államfő nyilatkozataiból az derül ki, hogy

az alkotmánnyal nincsen probléma, milyen jogon beszélhet *morális válságról*? A kérdésre adható egyszerű válasz nem magyaráz meg mindent. Sólyom László nyilvánvalóan tágabban értelmezi az államfő és szűkebben az Alkotmánybíróság „politizálási” holtjátékát, a Köztársasági Elnök intézményébe személyes morális világnézetét tágabb torkolattal csatornázza be, míg alkotmánybíróként úgy tett, mintha a jog morális alapjai nem befolyásolnák közvetlenül a határozathozatalt, a morális dilemmák már azelőtt eldőlték volna. Elismerem, ez könnyen vitatható, ám nincs olyan társadalmi struktúra, ahol a kontingencia ne jutna időnként vezető szerephez.

Ha politikai filozófiánk alapjául egy relatív természetjogi autoritást választunk (magam is hajlok erre), éppen azt kerüljük ki, hogy a liberális alkotmányos metafizikát emeljük a valláserkölcstévedhetetlen Istenének helyére. A közösség morális konszenzusát időről időre átértelmezi, újra és újra „felismeri” valamely erre hivatott intézmény. Minden esetben egy helyes válasz hozható, de nem minden esetben felel ez meg a dworkini liberalizmus eszmeiségének. A jogállamiság stabilitás és változékonyság dinamikája, a nemzeti sajátlagosságok szerint – Varga Csaba filozófiai axiómája ekképpen foglalható össze, s valóban szebb holnapra virradnának, ha ez

nemesítené meg a magyar jogbölcselet hosszú marxista álmát.

Befejezésül ahhoz térek vissza, ahonnan kiindultam. A jogállamiság materiális kritériumai függnék az oksági lánc végén: az európai kultúra keresztény és humanista hagyományai. Bár Varga Csaba e könyvének nem célja, hogy filozófiai-logikai érvekkel levezesse jogbölcseleti következtetéseit, legtöbbször inkább a publicisztikai hangvételhez közelít, azoknak alapvetése kiviláglik. Egy szigorú, dogmatikus valláserkölcst közös elismerése nélkül is több a jogállam formális döntési algoritmusoknál, s hogy gyakran heves viták lobbannak fel a szituatív alkalmazandó jogi toposzok közül való választáskor? – nos e diskurzus, ha megfelelően működik, valószínűleg a demokrácia maga. Liberális formalistáink pedig jobban tennék, ha a piac kritikátlan mindenhatósága mellé a jog kulturális determináltságát is felvinnék eszmének, mert a jogi rendszer nem korlátlanul autonóm (autopoietikus), bináris kódja pedig végképp nem a piaci/nem piaci kufárszellem.

Ha a jogot test és lélek hülmorfizmusában ragadjuk meg, úgy eddig csak a testi szövegvalóságát értelmeztük, eztán ideje lenne a lelkére is rálelnünk.

FALUSI MÁRTON

A vallásos költészet modern megnyilatkozásai

Véges végtelen. Isten-élmény és isten-biány a XX. századi magyar költészetben

Finta Gábor és Sipos Lajos szerkesztésében megjelent tanulmánykötet a József Attila születésének 100. évfordulóján, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a római La Sapienza Tudományegyetem által közösen, budapesti és római helyszínnel megrendezett konferenciakettős

AKADÉMIAI KIADÓ,
2006

előadásait adja közre. A 2005 szeptemberében tartott konferencia címe: *Találkozások. József Attila és a XX. századi magyar Isten-kereső költészet* magyaráz-

za, miért József Attila istenes költészetének, transzcendencia-poétikájának problematikája áll a – cím ígérete szerint a teljes XX. szá-

zadi magyar költészet spektrumát felölelő – kötet fókuszában (a közreadott harminckét tanulmány több mint fele foglalkozik József Attilával).

A modern magyar költészet transzcendencia-élményének tárgyalásában hiánypótló vagy inkább a hiányra rámutató tanulmánygyűjtemény semmiképpen nem olvasható rendszeres irodalom- vagy eszmetörténeti áttekintésként. Darabjai, melyek József Attila mellett Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Sík Sándor, Szabó Lőrinc, Pilinszky János, Dsida Jenő és Kaffka Margit istenkereső költészetével foglalkoznak, mozaik elemei a XX. századi magyar költészet transzcendencia-élményéről alakuló képünknek. Bár a kötet a téma megközelítésében különböző szemléletű, helyenként egymásnak ellentmondó kísérleteknek ad terepet, számos tanulmánya igazodási pontul szolgálhat a mozaikkép további kiegészítéseivel.

Az említett ellentmondások és szemléletbeli különbségek e kötetben is jól megnyilvánuló oka, hogy máig nem megnyugtatóan tisztázott kérdés, jelentheti-e egy költő istenes költészetével való foglalkozás a költő személyes istenhitének mérlegre állítását, transzcendencia-élménye valódiságának bizonyítását vagy cáfolását, s hogy a tudományos igényű szakmai megközelítés milyen axiómákkal operálhat a művekben megjelenő istenprobléma kapcsán. Míg Szabó Ferenc *József Attila Istene* című tanulmányának bevezetésében így ír: „Témámnak két fókusza van: Isten és József Attila, hisz a hit kapcsolat az élő Istennel, párbeszéd, találkozás Vele”, s célkitűzését abban fogalmazza meg, hogy meg kívánja mutatni, hogy „József Attila Istenhez kiáltó, lázadó és mégis könyörgő versei igazi istenélményről tanúskodnak”, addig Bókay Antal, Tverdota György, Beney Zsuzsa és mások határozottan elhatárolódnak ettől a megközelítéstől, a művek világára koncentrálnak, s a vallásos terminológia körültekintőbb használatára intenek.

A módszertani bizonytalanság nem véletlen, hiszen a modernitással olyan poétikai vál-

tozások álltak be a transzcendenciairól való beszédben (a nyelvi kifejezhetőség, a kimondhatóság kérdése révén), melyek a vizsgálandó anyag kijelölésének problémáját is felvetik. Hiszen míg a korábbi idők irodalmában a vallásos gyakorlatból átvett hagyományos ember-isten „dialogus” formák, az „Isten” szó előfordulása szükséges és elégséges feltételei voltak az istenes költészet témaköréhez való sorolásnak, addig a modernitásban olyan versek is istenes versek lehetnek, mint az *Óda*, melyekben a vallásos terminológia profán, evilági környezetben jelenik meg, s Isten neve sem szerepel, s az olvasóban csupán a harmónia, az emberi természet biológiai rajza s a bibliai reminiscenciák keltik fel „Isten jelenlétének érzetét” – ahogyan azt Nicoletta Ferroni állapítja meg.

A transzcendens élmény kimondhatóságával, a kifejezés szükségszerű redukciójával, a vallásos poétika nyelvi kihívásával a modernitásban Szénási Zoltán két tanulmánya is foglalkozik. A nyelv problémája – írja Szénási Sík Sándorról szóló tanulmányában – a misztikus élménynek, az „első-sorban az Istennel való nem fogalmi találkozás közvetíthetőségének a kérdése”, s itt idézi Radnóti Sándort, aki szerint a kimondhatóság problémája nem vezet szükségszerűen elhallgatáshoz, hanem a kifejezés redukciójához. „Redukcióhoz, amely nem értelmezhető másképp és másutt, mint az együttérzők és együtt gondolkodók láthatatlan közösségében, ahol titkos hírokon az elhallgatott és a kimondhatatlan is megrezeg.” Szénási Zoltán a kötetben közölt másik tanulmányával (*Katolikus irodalom – keresztény poétika*) a vallásos költészet modern megnyilatkozásainak lehetőségeit járja körbe. Rámutat, hogy a keresztény poétika fő kihívása a XX. században megőrizni és kifejezni az isteni Szóra való utaltságot (Derrida kritikája ellenére) úgy, hogy közben mint a modernség irodalmi jelensége is értelmezhető legyen. Hiszen a modern ember, a középkorival ellentétben „mindentől független, önmagát és a világát – beleértve a transzcendenciaihoz való viszonyát

is – alakító, autonóm létező”. A modernitás istenes versei mögött tehát, noha részben folytatói a korábbi irodalmi hagyománynak, nem ugyanaz az ember áll, mint korábban. Ily módon a költemények istenképét is szükséges újszerűen „a szubjektumnak az istenképpel történő konfrontációjaként” (az idézet Beney Zsuzsától való) s nem a hagyományos teológia transzcendencia-fogalma szerint értelmezni.

Bókay Antal tanulmánya (*József Attila vallástalan önteremtő bite*) a keresztény hagyományból eredő költői képeknek eme újszerű értelmezését mutatja be József Attila életművén keresztül. Tanulmánya elején tett megállapítása, miszerint „nem a vallásos hit szűrődik át a költészetbe, hanem a költészet vesz fel magába olyan képeket, amelyek a vallás képteremtő kultúrájának hozadékaként nehezen megfogalmazható személyes konstrukciókat tesznek elmondhatóvá” alapvető fontosságú megjegyzés az irodalmi modernségnek a Bibliához, a keresztény irodalmi hagyományhoz való viszonyát illetően. Rámutat továbbá arra is, hogy a költeményekben kifejezésre jutó vallásos hit és a transzcendenciához való viszonyulás alapvetően a költő által kidolgozott én-élmény, személyesség-élmény függvénye.

A költők-írók transzcendencia-viszonyával való foglalkozás egy lényegi problémájára hívja fel a figyelmet Kenyeres Zoltán *Irónia, metafizika, irgalom* című írásában. Tanulmányában arra világít rá, hogy a posztmodern irodalomelmélet kínálta fogalmak nem adnak kulcsot egyes modern írók életművének értelmezéséhez a transzcendenshez való viszonyuk tekintetében. A Richard Rorty által alkalmazott metafizikus-ironikus szembeállítás eszközével vizsgálva a metafizikus irodalmi hagyománytól távol állónak ítélt Kosztolányi Dezső életművét, zavaró jelenségekbe ütközünk: a részvét-eszme és az „irgalom”

szó gyakori használatát említi a szerző, melyek teljes ellentétben állnak az ironikus, a történelem és az idő „fölött” álló örök igazságot, lényegét elutasító gondolkodással. Problémafelvetése rokon Tverdota György azon megjegyzésével, miszerint az a költő, „aki a maga teljes súlyával fölveti a bűn kérdését, akkor is istenes költő, amikor tagadja Istent”.

Tverdota György idézett tanulmánya a József Attila istenes verseinek háttérében álló alapos és mély vallásfilozófiai tudásra hívja fel a figyelmet, s az *Óda* és más versek arisztotelészi, tomista hagyomány felől való értelmezhetőségének jogossága és szükségessége mellett érvel. József Attila istenes verseinek elemzésekor nem lehet elégséges csupán az életrajzi-pszichológiai motivációt szemmel tartanunk, hiszen egy vallásfilozófiában tájékozott, sokféle, egymásnak ellentmondó tudást szembesítő költővel állunk szemben.

Szintén a bölcselkedő József Attilát állítja elénk Horkay Hörcher Ferenc tanulmánya. A költő *Ihlet és nemzet* című írása filozófiai érzékenységről és gondolati önállóságról tanúskodik. Bár Benedetto Croce olasz filozófus József Attila művészetbölcseletére gyakorolt befolyása egyértelmű, a költő tőle függetlenül, Croce gondolati megoldásaival ellenkezve bevezeti az ihlet fogalmát, mint egy olyan harmadik létformát a gondolat és a szemlélet mellett, melynek révén maga az ember is valóságalkotóvá válik. Az ihlet a nyelv teremtését és ezáltal a nyelvében közös nemzet megalkotását is jelenti, a nemzet tehát az ember ihleti tevékenységének eredménye.

A fent idézett tanulmányok mellett a kötetben szereplő írások a modern spirituális líra megteremtésére tett, Sík Sándor költészetétől Pilinszkyig ívelő, különböző költői kísérletekről is számot adnak.

KULIN BORBÁLA

Erdélyi szász tükrök

Cziráki Zsuzsanna: *Az erdélyi szászok története,
Erdélyi szász irodalomtörténet*

Bármily kis lélekszámú is legyen egy nemzet, ha érték-
őrző kultúráját képes életben tartani és óvni, nem merül feledésbe. Azért nem ártanak az olyasféle „intézkedések”, amelyek szakmai-hozzáértői szellemi munka segítségével dokumentálni hivatottak egy kis népcsoport – jelesen az erdélyi szászok – nagy múltját és jelenét: a közel 900 éves történelmi múlttal rendelkező erdélyi szászság történetének és irodalmi kultúrájának összefoglalására vállalkozik Cziráki Zsuzsanna *Az erdélyi szászok, Erdélyi szász irodalomtörténet* című könyvében. A kiadvány szerves előzményének tekinthető az az erdélyi szász olvasókönyv, amelyet Hajdú Farkas Zoltán *Telepes népesség* címmel jelentetett meg Csíkszeredán (Hajdú Farkas Zoltán: *Telepes népesség*, Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006).

Az igény jelentkezése – az erdélyi szászok életterének, kulturális értekeinek, helytörténeti ismeretek rögzítésének bemutatására – nem egyedi eset, a „megvalósítás” viszont dicséretes munka, még akkor is, ha néhol egy alapos/precíz nyelvi-stilisztikai lektorálás hiányát érezheti az olvasó.

Cziráki Zsuzsanna olyan sajátos „szász” nézőpontot választ a téma feldolgozásához, amely által az olvasó részese lehet nemcsak az erdélyi, hanem az egyetemes európai történelmi folyamatnak, ugyanis ebbe ágyazódva értékeli mindvégig a szászok tradicionális jelenlétét Erdélyben. Könyve egészén érződik a szerző történelmi orientáltsága, amelynek előnye, hogy mindig pontosan tudja kötni az olvasó a különböző történelmi eseményeket valamihez, hátránya lehet viszont, hogy néhol

IMEDIAS KIADÓ,
2006

elidegenítően sok történelmi adattal szolgál, s így ez a történelmi

tabló eltereli a figyelmet az éppen tárgyalt aktuális problémakörrel.

Némi arányeltolódás figyelhető meg a könyv két része között, ami egyértelműen nem a szerző hibájának tudható be, hanem annak, hogy az erdélyi szász irodalomtörténet írásos emlékei nem adnak elegendő számú megnyugtató fogódzókát a XVI. század előtti korokból.

Ettől eltekintve érdemes bepillantani a könyv 48 képpel gazdagon illusztrált világába.

Történelmi tábló (*Az erdélyi szászok története*)

A szerző közel 200 oldalon igyekszik összefoglalni az erdélyi szászok történelmét. A hat nagyobb fejezetre tagolt „időutazás” keretén belül a kezdetektől, a betelepülések korától egészen a XX. század végéig követi nyomon az erdélyi szászság életét. Minden fejezet egy logikusan szerkesztett, tematikus utat követ: bemutatja az adott kor kiemelkedő történelmi személyiségeit, majd az erdélyi szászság életében betöltött szerepvállalásuk méltatása után minden esetben az adott időszak egy-egy prominens egyéniségének portréját olvashatjuk, ezután fejezetenként két-két forrástár a szerző az érdeklődő elé, végül kitekintéssel zárja könyvének korszaktaglaló fejezeit. (A források között találjuk a neves 1224-ben kiadott *Andreanumot*, a György barát által rögzített *Szászsebes* ostromát

megörökítő, rekonstruált szöveget, a „Feke-te templom” irattári anyagából előhívott *fejedelmi levelet Bethlen Gábor korából*, egy nem túl hízelgő hangvételi *Kossuth-nótát* vagy azt a *medgyesi nyilatkozatot*, amely 1919. január 8-án kimondja az erdélyi szászok elszakadását Magyarországtól és csatlakozását Romániához.)

A hatos fejezettagolást megtartja ugyan az író az irodalomtörténeti ismertetésnél is, ott azonban elmaradnak a konkrét portréadások, a kitekintések: ezeket hasznos és mindig szemléletes szemelvények helyettesítik.

A legendák földjétől a rendszerváltásig

Nincs minden nemzet olyan szerencsés helyzetben, hogy az eredetére vonatkozó kérdéseire egyértelmű, megnyugtató választ tudjon adni. Ilyenkor kezdődhet el az a legendaképződési folyamat, amely ezt a hiást igyekszik minél adekvátabb módon betölteni. Az erdélyi szászok a német mondavilág híres hammelni patkányfogó meséjét továbbszöve, nem mások, mint annak a 130 gyereknek a leszármazottjai, akiket a Patkányfogó nevű hegy gyomrába vezetett, amikor is a fukar helyiek a patkányfogó szolgálatáért nem akartak fizetni.

Túl a misztikus legendaképzésen, tudományos igényű magyarázatként Cziráki Zsuzsanna három megközelítési módot javasol az erdélyi szászok eredetére nézve: egyrészt nyelvészeti szempontokat vizsgálva érdemes rekonstruálni a korabeli erdélyi szász nyelvet, amely abban egyezik meg a későbbi nyelvállapottal, hogy igen színes, feltűnően sokszínű nyelvjárásban él. Másrészt régészeti adatok szolgálhatnak biztosabb fogódzóként a származást illetően: ebben a tekintetben a román, valamint a frank mintára emlékeztető stíluskeveredések azt igazolják, hogy „az erdélyi szászok nem egyetlen közös őshazából, hanem a Német-római Birodalom számos részéből érkeztek.” Harmadrészt – és ez tűnhet a

leghitelesebbnek az eredetkérdésben – a csekély számú, töredékes írott források elemzése adhatnak választ a felmerülő kérdésre. Érdekes lehet az az észrevételezés, amely szerint az erdélyi szászok misekönyvei, élő liturgiájuk több helyen hasonlóságot mutat a kölni egyházmegyében elterjedt szertartásokkal. Tehát valószínűsíthető, hogy onnan származhattak el Erdélybe a papok, a hívők egy csoportja, s ők lehetnek Szászföld első őslakosai.

A szerző az őshazakeresés után öt fejezetben át vezeti végig az olvasót a különböző történelmi korok ösvényén. Így nyerhetünk bepillantást a szászok fontosabb történelmi szerepvállalására, amikor például a középkori Magyar Királyságban éltek, a Fejedelemség korában, a Habsburg sas szárnyai alatti felvilágosult abszolútizmus évszázadaiban, végezetül az utolsó két fejezet az 1849–1914-es időszakot, valamint az I. világháború végétől egészen a XX. század legvégéig tartó korszakot tárgyalja részletesen. Így jutunk el a legendák földjétől 1991-ig, a szász nemzet 850. évfordulójáig, amelynek legmegrázóbb mérlege a drámaian változó lélekszámban nyilvánul meg: kb. 200–220 000-ről 10–12 000 főre csökkent az erdélyi szász kolónia lakosságának száma.

Erdélyi szász történelmi arcképcsarnok (Portrék)

A mindössze 32 évet élt II. Géza (1141–1162) magyar király nyitja a sorát annak a történelmi arcképcsarnoknak, amelyben a szászok II. Géza telepítési programjának köszönhetően létezésüket datálhatják eme térségben, azaz Erdélyben. A II. fejezetben, a középkori portré keretén belül a brassói előkelőket mutatja be a fiatal szegedi kutató, majd a mai napig nagy tiszteletnek örvendő Wiess Mihály folytatja a sort, aki sokat tett Szászföld szabadságáért.

A XVIII–XX. századi történelmi blokk három neves történelmi személyét emeli ki

a könyv írója. Samuel von Brukenthalt 1777. július 16-án nevezték ki Erdély kormányzójának; olyannyira szívén viselte a szász oktatást, hogy Mária Teréziától sem volt rest egy szebeni egyetem felállítását kérni, de sajnos sikereket csak az alsó és a középszintű oktatásban tudott elérni. Carl Wolff, a nagyszebeni takarékpénztár igazgatója óriási erőfeszítéseket tett az infrastruktúra, a térség csatornahálózatának kialakítása, valamint számos közegészségügyi intézet (kórházak, szanatóriumok) létrehozása érdekében. A történelmi arcképcsarnokot Friedrich Teutsch személye zárja, akiről azt érdemes megjegyezni többek között, hogy a nagyszebeni evangélikus teológia tanáraként 40 évig lesz elnöke az Erdélyi Országismereti Egyesületnek.

Szászföld hat városa (Kitekintés)

A könyv gazdag várostörténeti leírást nyújt Szászország legmeghatározóbb városairól. Így a Szászföld fővárosaként titulált Nagyszebenről (*Hermannstadt*), Mátyás királyunk szülővárosáról, Kolozsvárról (*Klausenburg*), Szászföld egyik leggazdagabb városáról, Brassórról (*Kronstadt*), Besztercéről (*Bistritz*), ahol ma már csak alig félezen vallják csak magukat szászoknak a valamikori 80 000-ből, az 1848/49-es szabadságharc egyik leghíresebb csatahelyszínéül szolgáló Segesvárról (*Schäßburg*), és a neves medgyesi nyilatkozat névadójáról, Medgyesről (*Mediasch*). (*Erdélyi szász irodalomtörténet*)

A kiadvány másik felét alkotó rész kb. a XII. századtól a XX. század végéig igyekszik bemutatni az egyes irodalomtörténeti korszakok legkiemelkedőbb szerzőit, és közelebb hozni az olvasókat jelentősebb alkotásaikhoz. Eszerint kap helyet a kiadványban a középkor irodalma, a humanizmus és reformáció kora, a barokk, a felvilágosodás, illetve a XIX. és a XX. század irodalmi termése.

A minden egyes fejezethez külön csatolt szemelvényeknek köszönhetően azokat

a legjellemzőbb írásokat juttatja el a szerző a jelesen e téma iránt érdeklődő olvasóközönséghez, amelyek döntő módon, néha sorsfordító szerephez is jutva meghatározták az erdélyi szász irodalom, kultúra jellegét. Ilyen például egy a középkorból származó *dipsei ráolvasás*, mely valahol a szászföldi irodalom gyökereit hordozza. A szerző külön hangsúlyozza eme szöveg irodalomtörténeti-eredetkérdésbeli jelentőségét, mely szerint ez a mágikus textus „bizonyos elemeiben a híres, német földről ismert merseburgi varázsszövegekkel mutat rokonságot”. Ebből a korszakból kiemelendő még két darab: természetesen a *hammelnai patkányfogó elbeszélése* és a *Heltai Mária-ének*, amelynek eredeti példánya az első világháború áldozatává vált.

A nemzeti identitás egyik legfőbb megnyilvánulása az anyanyelvi kultúra hangsúlyozása a bibliafordítások, majd terjesztése a könyvnyomtatás által. E tekintetben is legtermékenyebb és legvirágzóbb korszak az erdélyi szász irodalomban a XVI. század, melyet Johannes Honterus neve fémjelez. 1532-es *Chorographia Transilvaniae* című verse az egyik legkorábbi térképhez csatolt vers, melyben hazájához mindenkor hű hitvalló sorai olyan megkapóak, hogy érdemes ideidézni belőlük egy részt: „Rajna-mente s Szászföld az én hazám, / Honnan elszakadva gyarapodtam igazán...”.

A reformáció korának legjelentősebb erdélyi szász tudós-írói közül veszi számba s emeli ki Cziráki Zsuzsanna következő személyeket: Mathias Froniust (szász jogkönyv), Damasius Dürret (prédikációk), Valentin Wagner (énekgyűjtemény), Caspar Helthet (*Trostbüchlein*), Jacob Pisót (*Szászoros elégia*), Adrian Wolffllardot (Janus Pannonius háthagyott műveiből készített válogatást), Georg Reicherstorffert (*Moldva és Erdély térképe*), valamint Hieronymus Ostermayert (az erdélyi szász történetírás atyja).

A sorból minden bizonnyal kitűnik Caspar Helth neve, akit Heltai Gáspár néven nemcsak az erdélyi szász, hanem a magyar művelődéstörténet is méltó rangján mindig kiemel.

A barokk korszak irodalmának áttekintésére az egyházi-világi irodalom kategóriáit választja a szerző, valamint a történetírás és a barokk dráma erdélyi szász hagyományaival ismertet meg bennünket. A kor legkiválóbb alkotói közül Valentin Franck von Frankenstein, Isaac Zabanius, Petrus Medeus, Johann Tröster, Georg Kraus, valamint Mathias Miles nevei emelendők ki. Közülük Johannes Tröster *Az ó- és újnómet Dácia* című 1666-os munkájából válogatta be a szerző a szászóság eredetéről szóló fejezetet érdekes, olvasmányos szemelvényként.

A XVIII. századig elhúzódó barokkot felváltó felvilágosodás irodalmi termései leginkább nem az egyedi, hanem a német mintákat követő jelző illik. Eddig is számos alkalmi költemény született már szász költők tollából, ez ebben a korban is divatos téma maradt. A lírában Paul Rudolf Gottschling, Johann Samuel Kessler, a prózában Michael Lebrecht nagyszebeni lelkész neve ismeretes.

Cziráki Zsuzsanna a szépirodalmi alkotások mellett a tudományos irodalomnak is több oldalnyi ismertetést szentel (Martin Fechner, Samuel von Brukenthal, Lucas Joseph Marienburg).

A korszak legnagyobb vívmánya a saját megjelenése volt a könyvkiadás mellett. A legnevesebb a Szebenben működő Hochmeister nyomda volt, majd 1784-ben megjelent az erdélyi szászok híres lapja, a *Stenbürger Zeitung* (Erdélyi újság).

Végezetül az erdélyi szász irodalomtörténet utolsó két fejezetében a szerző igyekszik olyan csoportosítást végezni, amely egyrészt tematikusan, másrészt történelmszemléletében is különválasztja a különböző írószemélyiségeket egymástól.

A XIX. század irodalmának szemrevételezésekor fontosnak tartja kiemelni a szász folklorzstika térhódítását; a romantika kora alkalmat adott a népmesék kutatására, s ez által kiemelendő, a tudományos irodalmon belül pedig Stephan Ludwig Rothe.

Az Erdélyi Újság mellett újabb sajtótermék is piacra került, a *Kronstadler Zeitung*

(Brassói újság). 1837-től indult el az *Erdélyi Hírlap* és a mai napig megjelenő *Brassói Lapok*. Érdemes még megemlíteni, hogy Szászföld első állandó színháza Nagyszebenben jött létre 1788-ban.

A XX. század nehéz évtizedei következtek ezek után. Sokan emigrációba kényszerültek, az erdélyi szász kultúrát hordozó folyóiratokat sorra betiltották. Erről a korról tanúskodik Adolf Meschendörfer *Erdélyi elégia* (1932) című költeménye, ahogyan azt Cziráki Zsuzsanna írja: benne a költő „a szászóság eltűnésének csendes víziójával küzd”.

„Népek jöttek is mentek még nevüket sem tudod, kié. Ám a jámbor paraszt magot vet a koporsóba, Onnan ered megtermett gabonája s bora. [...] Makacsul járnak az évek, mint égen a csillag, Ó, már itt is a szeptember. Lassan vége az útnak”

Ezekkel a fájdalmasan őszinte és lemondó lírai szemelvénnel zárja könyvét is a szerző, miközben a kortársak közül Joachim Wittstock és a brassói születésű Hans Bergel neveit még beemeli az erdélyi szász irodalom története utolsó stációjának védjegyeként.

Klaus Johannes, nagyszebeni polgármester büszkén jelentette be nemrégiben azt a tényt, hogy az idén 600 000 turista látogatta meg eddig Európa kulturális fővárosát, Nagyszeben. A turisztikai érdeklődés egyben az erdélyi szász közösség kultúrájával való megismerkedés egyik döntő lépése lehet éppúgy, mint az általunk eddig bemutatott könyv.

Cziráki Zsuzsanna könyvének célja ugyanis nem más – ezt vallja maga a szerző –, a hétköznapi olvasóval is megismertetni Erdély egykor harmadik legnépesebb etnikumának történelmi-tradicionális vívmányait. A kötetet záró terjedelmes irodalomjegyzék egy alapos kutatómunka háttérbázisát mutatja, amely források ismeretének birtokában magabiztos álláspontot képviselve a szerző bátran és egyértelműen fogalmazza meg gondolatait. A kritikusabb olvasótábor – túl a szakmai megbecsülésen – olyan észrevételezéseket

tehet azonban, amelyek elkerülhetőek lehetnek volna egy alapos lektorálási munka árán. Az elütések, helyesírási-központozásbeli hibák fejezetről fejezetre meg-megakasztják az egyébként gördülékeny, érzékletes stílusban fogalmazott sorok olvasóit. Ettől elte-

kintve a fiatal kutató könyvének jelentősége vitathatatlan, s csak remélni merjük, hogy munkája a szerző célközönségének táborán belül és azon túl is érték- és élményadó produktummá válik.

LAJTOS NÓRA

Történelmi, irodalomtörténeti hamisítások hiteles kritikája

Madarász Imre: *Antiretró*

ondolatébresztő új
tanulmányköteté-

HUNGAROVOXX KIADÓ,
BUDAPEST, 2007

már olyan szánalmas
bolondériákra is akad-
hatunk, mint a Lenin-

ben a rendszerváltozást
megelőző évtizedek, a létező szocializmus – azaz a kommunista diktatúra – időszakához fűződő hamis illúziók eloszlatásához nyújt kiváló segítséget Madarász Imre – elmélyült irodalom- és eszmetörténeti erudícióval, lucidus fejtegetésekkel és tiszta értéklátással. A pontos érveléseken alapuló tudományosság és a közmegértést elősegítő árnyalatos olvasmányosság összes erényével egyszerre felfegyverkező értekezések, elemzések sorozata elsősorban azt az ismerethiányos szemléletmódot leplezi le, amely álságosan megszépítő módszerekkel igyekszik rokonszenvesévé átszínezni a pártállami korszak meghatározó tulajdonságait. A mai társadalmi közvéleményt befolyásoló jelenségek között ugyanis felbukkannak olyanok, amelyek divatszerűen – „szeszélyes, naiv, infantilis” sekélyességgel – fokozzák a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek hangulatjegyeit (stílusát, ruházatát, zenéjét, jellegzetes figuráit, kultusztárgyait) feleleveníteni szándékozó „delejes nosztalgiazás” és giccshullám hatóerejét. Ezek a tendenciák elmosni törekszenek a diktatúra lényegi alapvonásait, egyszersmind megágyaznak a hazug és felszínes (nemkülönben bűneltagadó) megítélésekre építő folytathatóság látszatának. A kártékony retró-divat vadhajtásai között

portrékkal és CCCP feliratokkal díszített pótlók – „olyan fiatalokon, akiknek fogalmuk sincs róla, mit reklámoznak magukon: a megbukott zsarnokságot”. Mindez a történelmi-politikai tudatlanság pedig „retrográd hisztériává, retro-marssá is fajulhat” – illetve a régi rendszer haszonélvezőinek és hatalomátmentésének a torz legitimációjához a régiek (és a hozzájuk csapódó „új undokok”) által alkalmazott új politikai, gazdasági, pénzürelmi, kulturális, egzisztenciális elnyomásformák közepette.

Madarász Imre remek könyve, az *Antiretró. Portrék és problémák a pártállami korszak irodalmi és tudományos életéből* a baloldali totalitarizmus érájának irodalmi és tudományos életéhez tartozó portrékkal és problémákkal szembesít: így járulva hozzá a nem elhanyagolható társadalmi méretű és politikai érdekű hipokrizis veszélyeinek az elhárításához. Olyan szellemi teljesítmény, amely *sine ira et studio* elvégzett életmű- és szövegvizsgálatokkal mutatja ki a diktatúra szolgálatába állított ideológiák nyelvi-szemléleti működés módjának megtévesztő csalárdságait, ravasz fondorlatait. Természetesen nem az ilyen-olyan értékű (olykor egyébként európai távlatú) irodalmi-bölcse-

leti tevékenységet végző személyek bűnbak-képző megalázásának a szándékával: hanem tárgy- és tényszerűen rávilágítva az egyetemes emberi és erkölcsi normarendszert semmibe vevő kommunista rezsim pillanatnyi hatalmi érdekeinek a megnyilvánulásfajtáira az azt feltétlenül támogató (és az ebből rendszerint bőségesen profitáló) írók szövegeiben és viselkedésében.

A *modern dráma fejlődésének történetében*, 1911-ben Lukács György Hebbel *Juditját* még mint a „pántragizmus”, az individuáletika vallási, filozófiai dilemmáival – az Istennel és a bűnnel – viaskodó, birkózó hősnőjét, illetve példázóját értelmezi. A Kommün idején, 1919-ben megjelent, *Taktika és etika* című brosúrájában ugyanennek a sorsdrámának a jelképeességét viszont már a forradalmi terror erkölcsi igazolásául használja fel: az Isten szerepét a földi megváltás utópiája, a személyiség cselekvésének jelentését a kollektivisták akcióé váltja fel; eszerint „az egyén a közösségben, az etika a politikában, a bűn a szükségszerűségben, a lelkiismeret az osztálytudatban oldódott fel”. A bűn tehát felszabadult az erkölcs kontrollja alól, s minden a „szocialista mozgalom” céljának rendelődik alá – egyfajta „machievellista utilitarizmussal”. A lukácsi rabuliztika apologetikus morális felmentést ad az erőszaknak és a politikai gyilkosságoknak is, a hebbeli drámai parabolát ellenkező értelművé fordítva és torzítva. És 1946-ban, *Az újabb német irodalom rövid történetében* (Hebbel lekcicsinylése, és ezzel elfelejtetésének a kezdőlépése mellett) pedig már meg sem említődik a Judit-problematika.

A gondolati átszínezés és meghamisítás aktuális érdek- és hatalomelvű folyamatait kíséri tüzetesen nyomon ebben a tanulmányában Madarász Imre. A Déry Tiborról szóló írásában felidézi a nevezetes 1952-es Déry-vitát (s többek között a „főinkvizitor” Révai József, „a vörös Goebbels” véleményét, miszerint a *Feleletben* nem szerepel kellő súllyal a kommunista párt, a „munkásosztály forradalmi pártja”, és hogy az író ugyan igyekszik megvédeni azt a jogát, „hogyan arról írjon, amiről ő akar”, de „a mi

világunkban az írónak ez a »joga« nincs meg”), valamint részletes analízissel feltárja, hogy miért feneklett meg a „szocialista realista” nagyepika, miért hagyta félbe regényfolyamát az író, aki érezte, hogy ha a felülről diktált sematizmust viszi végig, akkor politikai propagandalektürré silányíthatja művét. A „munkásosztály történelmi epicsa” helyetti torzó így a koncepció társadalomszemlélet jelképes kudarcának is minősíthető.

Valós tényekre és emlékekre alapoz Madarász Imre akkor is, amikor egyes bálványozott vagy rettegve tisztelt személyiségek magatartását boncolgatja (és „minden harsányság nélkül, bár leplezetlen iróniával mesél” – Alexa Károly /*Magyar Hírlap*, 2007. V. 9./ méltatása szerint is). Fodor András naplóira is támaszkodva mutat rá Fülep Lajos „hiányzó életművére”, emberi gyarlóságaira, kóros sértődékenységre és igazságtalan kirohanásaira – vagyis az őt körülengő kultusz és mítosz árnyoldalaira. A jellegzetes kommunista-sztálinista karriert befutó, s a tudományos közéletben élethalál kíméletlen urává emelkedő Tolnai Gábor érdemtelen pozícióbetöltésével kapcsolatban pedig élesen hívja fel a figyelmet a „kommisszár-diplomata” és kultúrfőnök visszatartó tetteire – Németh László lenácizásától diáklányok molesztálásáig.

Akik mulandó, efemer tekintélyüket nem annyira munkásságuk értékeivel, hanem inkább hatalmi helyzetükkel vívták ki, azoknak az emlékiratai sem igen válhatnak maradandó érvényességűvé. Mert ezek inkább retusálni igyekeznek a múltat, átfesteni a korábbi cégtáblákat, igazolni az igazolhatatlant. S ez gyakran még az egyébként jelentős szellemi teljesítményeket magukénak mondhatókra is vonatkozik. Az egykor az állampárt magas posztjait betöltő Berend T. Iván magát reformerként próbálja beállítani, Ungvári Tamás anekdotikusan relativizálja a rendszerváltás szükségességét, Heller Ágnes pedig még hírhedten marxista 1957-es Kosztolányi-bírálatát is úgy mentegeti abszurd módon,

hogy nagy klasszikusunk árulóként és erkölcsei nihilistaként (és persze reakciós szélsőjobboldaliként) való megbélyegzése tulajdonképpen allegorikus üzenet volt, hogy „az írók ne árulják el '56-ot”. Mintha akkor az a könyv (például a „nacionalista”, „harmadikutas”, „ellenforradalmi” népi írók elleni agresszív, a bolsevik restaurációt szolgáló 1958-as párthatározattal nagyjából egyidőben) nem a valódi magyar irodalom általános megfélemlítésének a célját érte volna el. Még riasztóbb Moldova György szélsőséges kádárista nézeteket hangoztató memoárja, vagy a Szigeti Józsefé, aki, kárhoyztatva az 1989–90-es fordulatot, kitarortodox marxizmusa mellett, s megrója a „klerikális hajlamú” Keresztury Dezsőt vagy még Király Istvánt is, hogy az úgymond engedményeket tett a Németh László-i „nacionalizmusnak”.

Madarász Imre úgy olvasta alaposan végig ezeket a kiadványokat, hogy lelkiismeretes szövegelemzéssel minden lényeges elentmondásukat kiemelte, s hasonlóképpen járt el Berkesi és Szilvási hatalmas mennyiségű ponyvaírását tekintve is. Az előbbiről leszögezi: a kádárizmus „szócsöve”, „apologétája” és „propagandistája” volt, de ebből a szempontból „tanulságos foglalkozni esztétikailag értéktelen, a lektúr és a ponyva határán mozgó, giccses kalandregényeivel: mert ezekben kristálytiszán fogalmazódik meg, milyen énképet és ellenségképet alakított ki a több mint harminc éven át országgló Kádár-rendszer, mely letűnt végre, de ezzel múltunkká is lett, közvetlen közelmúltunkká, mellyel számot kell vetnünk”. Különösen alpáriak az 1956-ot gyalázó (regénynek becézett) irományai a „nyugati imperialisták” és az „osztályellenségek” szítottta „ellenforradalomról”, arról, hogy az „áruló” Nagy Imre méltán lakolt meg, s hogy november 4-én a szovjet tankok újra szabadságot hoztak ajándékba a fasiszta-feudálkapitalista-klerikális fenyegetés ellenében. De érdekes a mindinkább a bűnügyi kaland- és kémregényekre átálló Berkesi rafinált pragmatizmusa is: a diktatúra „pu-

hulásával” párhuzamosan (és talán népszerűséghajhászó célzattal) ő is „szelídült” valamelyest agitatív agresszivitásában. '56-ra vonatkozóan pedig úgy módosította felfogását, hogy (elfeledkezve a szovjet invázióról) az „ellenforradalmat” pusztán a hazai kommunisták verték le: a hetvenes években nyilván már Kádáréknak sem tetszhetett, ha akkori hazaárulásukra, az idegen csapatok behívására és felhasználására emlékeztek őket. A szintén pártos elkötelezettségű, de kevésbé erőszakosan, szájbarágósan didaktív Szilvási esetében pedig a kádári felső rétegek, „elitcsoportok” – az „establishment” – manipulatív, tömegbutító ábrázolására hívja fel a figyelmet Madarász Imre: „Szilvási egyszerre nézte rokonszenvvel és ismerősként e népből kiemelkedett elitet, amelyhez maga is tartozott. Irigykedést ébresztett iránta, de azért nem annyira, hogy meggyűlöljék, leleplezte visszasságait, de azért nem annyira, hogy megvessék.”

Árnyaltan értékeli a szerző a kiapadhatatlan termékenységű Hegedűs Géza szinte beláthatatlan kiterjedésű népszerűsítő, ismeretterjesztő munkásságát is, a „sikeríró” valódi népnevelő teljesítményeit és kultúrtörténeti köteteinek, bestseller történelmi regényeinek (eleinte különösen az „osztályharcos” jellegből, később inkább csupán a felületességből fakadó) fogyatékoságait egyaránt. És precízen megnevezi Hegedűs főként ókori, antik, görög vagy újkori, angol forradalmi vagy Rákóczi-kori témájú műveinek a legidőtállóbbnak látszó darabjait is. Mint ahogy gondos utánajárással felfedezi az elfeledett történelmi, társadalmi, ifjúsági, science fiction regényírókat, novellistákat, Karczag Györgyöt is, akinek a tatárjáráskort elénk varázsoló, *Zúgó nyilak* (1970) című munkáját bátran és okkal nevezi „remekíró remekművének”. Az „ismeretlen remekíró” ébresztését Madarász Imre egyébként egy kismonográfiában, illetve a kéziratos regények, elbeszélések, drámák sorra-rendre történő kiadásának a megkezdésével is megkísérelte, de itteni tanulmánya is meggyőzően bizonyítja, hogy Karczag György (1941–1978) valóban érdemes az iro-

dalomtörténet méltató figyelmére. A fiatalon elhunyt író a Kádár-rendszer kultúrpolitikájának nem üldözöttje, de valóban az áldozata volt, műveinek csak egy része jelenhetett meg, a többi elutasították, s így jórészt mellőzöttségre ítélve halt meg. S ha cinikusan azt hangoztatta Aczél György, hogy hol vannak a művek, amelyeket ő betiltott, s hogy a cenzúra megszűnése után nem kerültek elő érdemes

munkák, akkor itt az eleven cáfolat bizonyoságaként csak egyetlen példa.

Az elsősorban kitűnő italianista Madarász Imre izgalmas magyar irodalomtörténeti búvárkodásainak pedig itt a hiteles eredménye: egy érdekesítő, amellyel szakmai és erkölcsi értelemben egyként becsülletes, igaz könyv.

BERTHA ZOLTÁN

Egy „hiteles” tanú...

Szász István Tas: *Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következett*

z 1930-as években a romániai magyar közgondolkozást magas

KRITERION KIADÓ,
2007

rozóan fontos könyv pedig (az Előzmények című fejezetben, nyilván

színvonalú folyóiratok befolyásolták: az 1921-ben induló, 1923-tól Reményik Sándor szerkesztésében megjelenő *Pásztortűz*, az 1928-ban induló és mindvégig Bánffy Miklós főszerkesztésével jelölt *Erdélyi Helikon*, az 1926-ban Dienes László által alapított, 1929-től a Gaál Gábor szerkesztésében kiadott *Korunk*, melynek egyik munkatársa 1935-től Balogh Edgár volt, az 1930-tól havi füzetekben újrainduló *Erdélyi Múzeum* Bitay Árpáddal, Csúry Bálinttal, György Lajossal, Tavasz Sándorral, 1941-től Szabó T. Attilával, az 1930-ban elindított *Erdélyi Fiatalok* László Dezső szerkesztésében. És volt még „egy” folyóirat, a *Hitel*. Ezt a lapot a kommunista mozgalom felé orientálódó Balogh Edgár élete során, szóban és írásban, többször megvádolta. Előbb a „rendiséget” majd a „jobboldali nacionalista előretörés lehetőség”-ét emlegette fel vele kapcsolatban, utóbb pedig egyszerűen „lefasisztázta”. Balogh Edgár fellépésének következményeként az 1963-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon* alig tett említést róla. Az 1973-ban kiadott *Romániai magyar irodalom, 1944–1970* című, meghatá-

ideológiai kényszerek hatására) nem írta le a folyóirat nevét sem. A *Hitel*ről igazában csak 1990 után lehetett olvasni. Pomogáts Béla 1991-ben *A romániai magyar irodalom* című kismonográfiájában „beillesztette” a folyóiratot a korszak történetébe. Záhony Éva még abban az évben közreadta a folyóiratról szóló tanulmányát egy kétkötetes cikkválogatással a lapból. 2003-ban Vallasek Júlia *Sajjtörténeti esszék* című kötetében, a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Helikon*, az 1940–44 között kiadott *Termés* mellett esszé tanulmányban értelmezte a *Hitel* jelentőségét, valamennyit elsősorban a bécsi döntést követő négy évre vonatkozóan. 2007-ben pedig a Kriterion Könyvkiadó megjelenítette a személyes tanú, Szász István Tas *Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következett* című munkáját.

Szász István Tas „beleszületett” a *Hitel* folyóirat és a folyóirat körül alakuló értelmiségi kör történetébe. Három évvel világra jött előtt az ő kolozsvári családi házukban, a Vulcan utca 13.-ban kezdett szerveződni az a társaság, amelyik „Széchenyi István szellemében nemzetpolitikai lapot” akart indítani, ponto-

sabban a Makkai Sándor és Makkai László Magyarországra távozása után megszűnő, s ezért mindössze hat számot megért hasonló című füzetformátumú lapot komolyabb formában újraindítani. Ezt az első „kis” *Hitel*t ugyanis a fiatal Makkai László és Venczel József jegyezték. Az eszme a jogokat megörökölő Venczel Józsefben, valamint barátaiban: Albrecht Dezsőben, Vita Sándorban és Kéki Bélában fogalmazódott meg. Albrecht és Vita keresték meg e gondolattal dr. Szász István gazdamérnököt, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület későbbi osztályvezetőjét, majd alelnökét és feleségét, Hort Idát, aki férjhezmenetele előtt a kolozsvári Magyar Nemzeti Színház vezető művésznője volt. Baráti „szálás”-t kerestek maguknak, ahol „a lap szerkesztői, munkatársai időnként” összegyülekezhetnek.

A napi-heti munka mellett, általában havonta tartottak „hivatalos” megbeszéléseket, melyek minden esetben vacsorával fejeződtek be. A szerkesztőségi találkozókon néhányan, a hivatalos eszmecseréken általában húszan-harmincan gyűltek össze (olvasható Szász István Tas *Egy baza, két ország* című önéletrajzi könyvében). A résztvevők között ott volt – többek között – Albrecht Dezső, aki az 1938-ban született Szász István Tas keresztapja lett, Asztalos Sándor, akinek elvitathatatlan érdeme a Vásárhelyi Találkozó gyakorlati megszervezése, Böződi György, Dsida Jenő, Gy. Szabó Béla, a hazajáró Hunyadi Sándor, Jékely Zoltán, Kelemen Lajos, Kemény János, Kéki Béla, Kiss Elemér unitárius püspök, Kiss Jenő, Kós Károly, rendszeresen megjelent a találkozókön Márton Áron, az 1934-ben Kolozsvárra helyezett egyetemi lelkész, a majdani Vásárhelyi Találkozó egyik szellemi előkészítője, 1938. december 14-étől gyulafehérvári megyéspüspök, Mikó Imre, Szabédi László, Szabó T. Attila, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Szervátiusz Jenő, Tamási Áron, aki a Vásárhelyi Találkozó előkészítésének idején irányítójává vált a beszélgetéseknek, Tavasz Sándor református püspökhelyettes és Teleki Ádám (aki

majd eljuttatja Észak-Erdély visszacsatolása pillanatában Teleki Pál miniszterelnöknek az e körhöz tartozó „ötök” javaslatát arról, miként kell megszervezni a közoktatást és a közigazgatást úgy, hogy a román nemzetiségűek jogai ne sérüljenek); a *Hitel*-estek vendége volt Vita Zsigmond és Wass Albert mellett Venczel József, aki az 1935. január 1-jétől június 1-jéig az újság formájú félhavi szemlének, az „első” *Hitel*nek tényleges szerkesztője volt, az 1936-ban új számozással indult „oktáv alakú szociálpolitikai folyóirat”-ot, a „második” *Hitel*t jegyezte Albrecht Dezsővel, Kéki Bélával és Vita Sándorral, s ott volt a munkatársak sorában az 1940–1944 közötti időszakban is; ez utóbbi periódust nevezi Szász István Tas a „harmadik” *Hitel*nek, amely a második bécsi döntés után másfél év kihagyással folytatódott, 1942-től „nemzetpolitikai szemle” alcímmel havi lappá vált, s egész Magyarországon terjesztették, végül pedig az említett szerkesztő *A Beszédes hallgatás avagy a három Hitel és ami utána következett* című könyv három forrásból gyűjti össze az adatokat. Egyrészt a folyóirat számaiból és a *Hittel*lel párhuzamosan megjelent lapokból. Másrészt a *Hitel* és a köré csoportosult személyek munkáiból, a szerzőkre vonatkozó megjegyzésekből, a korszak történelméből, az 1937-es Vásárhelyi Találkozó előkészítését és hatását jellemző tényekből, az 1990 előtti elhallgatásokból és vádakból s az 1990 utáni tanulmányok gondos feldolgozásából. S mindehhez hozzáadja a szerző a személyes élményeket: édesapja feljegyzéseit, a birtokába jutott, nem egy esetben neki címzett leveleket, a szerzők emlékezéseit, az 1994-ben elhunyt édesanyjához, a *Hitel*-estek háziasszonyához írt levelek tanulságait.

E három forrásból bontakozik ki a *Hitel* folyóirat teljes története. Nyomon követhető, miként próbálta meg az 1930-as évtized elején fellépő „második erdélyi nemzedék” megtalálni az életben maradáson túl a cselekvés lehetőségeit. Nekik már csak a múltban élő emlék volt az első világháború

előtti Magyarország. Javarészt román egyetemeken és főiskolákon végeztek, ismerték az állam nyelvét és kultúráját. Kapcsolatot kerestek Gusti professzor falukutató köréhez, a román értelmiségi mozgalmakhoz, diákegyesületekhez.

Úgy gondolták, nem a románok ellenében, hanem éppen velük együtt kell megkeresni a demokratikus átalakulás és a társadalmi haladás lehetőségeit. Törekvéseiket azonban nem kapcsolták össze politikai eszmékkal. Jól ismerték a transzszilván gondolatot, a magyar nemzettudat bővített-szűkített formáját, nem avatták azonban vezérelvül a maguk számára ennek sem történeti, sem politikai, sem kulturális identitást kereső változatát. Ugyanígy nem fogadták el a Balogh Edgár-féle marxista szemléletet sem a társadalmi osztályok nemzethez tartozástól független összetartozásáról. Szűkítőnek tartották az *Erdélyi Fialatok* törekvéseit is, akik Ady, Móricz és Szabó Dezső eszmei vonzásában elsősorban a helyi magyar parasztság életsorsát kívánták javítani, s rájuk akarták építeni a romániai magyarság jövőjét. A *Hitel* nem tekintette lehetséges mintának a magyarországi folyóiratokat sem. A Romániában szerveződő új magyar irodalmat kitüntetett figyelembe részesítő *Napkelet* politikai beágyazódása ugyanúgy nem volt vonzó számukra, ahogyan nem volt az a 100%, az illegális kommunista párt lapja sem. Az ugyancsak 1934-ben induló *Válasz*, a népi írók „hivatalos” lapja a földkérdés megoldását tekintette központi ügynek (bár helyet adott Vas Istvánnak, Weöres Sándornak, Sótér Istvánnak és Cs. Szabó Lászlónak is). A *Nyugat* sem volt „minta” a számukra. A folyóiratban megjelentek ugyan nemzetstratégiai írások is az elfogyó magyarságról, az értelmiség felelősségéről, vita volt a lapban arról, „Mit tehet az író a [készülő] háború ellen?”, ugyanakkor a lap irodalomközpontságára nem volt követhető a számukra. Önállóan akarták megjeleníteni céljaikat, ezért nem fogadták el az *Erdélyi Fialatok* hasábjain nekik felajánlott rovatot sem. A

politikai „jobb-” és „baloldal” felé tájékozódó romániai és magyarországi folyóiratok mellékletével nem tudtak mit kezdeni

A magyarországi közéletből (talán) Bethlen István és Klebelsberg Kunó programja, a „neonacionalimus” néven meghirdetett elképzelés hatott rájuk, amelyik a „hivatalos” politikai propaganda revíziós törekvései helyett a parasztság és a munkáság szellemi színvonalának, szakmai felkészültségének emelését, a polgári értékrend tudatosítását és elfogadtatását, a „művelt és jómódú nemzet” megteremtését tekintett céljának. Az 1935. január 1-jén Kolozsvárt megjelenő lapban, a hat számot megért „kicsi *Hitel*”-ben, ahogyan Kéki Béla nevezte egy interjúban, egyszerre kívánta megjeleníteni az akkor 20–25 éves korosztály önmagát, a „népegység”-ként definiált ottani magyarságot mint kultúrfogalmat, ugyanakkor egyszerre kívántak szólni a falvak és városok népéhez is.

A „második”, az 1936-ban indult *Hitelre* hatással volt a *Napkelettel* szemben és mellett megindított *Magyar Szemle*. Ez utóbbit, akár csak az előzőt, a miniszterelnök, Bethlen István köre szervezte meg. Azt várták a *Magyar Szemlé*től, hogy eszme- és gazdaságtörténeti szempontból alapozza meg a magyar „minta-állam” lehetőségét (hasonlóan a későbbi Móricz Zsigmond-féle *Kelet Népe*hez). Ezt a *Hitel*t tudományos igényű értelmiségi fórumnak tervezték. Az első szám költségeit Márton Áron biztosította. A továbbiakban főleg a Bánffyhunyon jól menő ügyvédi irodát fenntartó Albrecht Dezső finanszírozta a lapot. A napi kiadásokat, a találkozások és rendezvények költségeiről Szász Istvánék gondoskodtak. Az első szám tartalmával arra figyelmeztetett, hogy a szerkesztők a jogismeretben, művelődéspolitikában, gazdaságpolitikában, egészségügyben, társadalomkutatásban, irodalomban-művészetben külön munkatársakat kértek fel egy-egy virtuális rovat gondozására. Az első szám, mely borítójának képe megjelent Szász István Tas könyvében, ilyen cikkeket jelzett: „Az építő Erdély”, „A kisebbségi jogvédelem útja”, „A népesség-

védelem”, „Magyar sziget”, „Erdélyi szövetségek”, „Remete-művészek”, „Metamorphosis Transilvaniae”, „A második erdélyi nemzedék költői”; az „Antológia”-rovat Bözödi György, Dsida Jenő, Flórián Tibor, Kiss Jenő, Koós-Kovács István, Szabédi László, I. Szemlér Ferenc, Varró Dezső verseit hozta, a szám műmelléklete Gy. Szabó Béla fametszete és Szervátiusz Jenő két szobrának a fényképe volt. „Az építő Erdély” című cikkben, a szerző Albrecht Dezső, Ortega y Gasset és Németh László nyomán a romániai magyarság számára új vezetőréteg, „új nemeség” kialakítását sürgette, melynek az lenne a feladata, „hogy kialakítsa és irányítsa az új magyar közszellemet, és szolgálja a nemzetet”. Ebbe a csoportba beletartozónak tekintette az értelmiség mellett az iparosokat, a kereskedőket, a birtokosokat és a gazdákat. A „belső építés” hívei voltak, idézi a szerző Vita Sándor 1984-ben elmondott szavait. Elvetették a születéssel, a vagyonnal vagy bármilyen osztályhoz tartozással együtt járó előjogok gondolatát.

Utóbb a *Hitel* szellemi köre szépirodalmi alkotásait, mintegy munkamegosztásban, a *Helikon* és a *Pásztortűz* lapjain jelentette meg.

Az 1936–1940 közötti „második” *Hitel* elismeréssel köszöntötte a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Helikon*, az *Ellenzék*, a *Keleti Újság*, és több magyarországi orgánium mellett a *Brassói Lapokban* Szentimrei Jenő és Tamási Áron is. Tamási 1936 áprilisában ezt írta: „Figyelmesen és résztvevő lelkiismeret tárgyilagosságával mérlegre tettem a hangot, a neveket, a látásmódot és célkitűzéseket: s bizonyára nem fogok csalódní abban a véleményemben, hogy ennek a mostani *Hitel*nek a megjelenése a legfigyelemreméltóbb esemény, amit a cselekvő transylvan ifjúság az utóbbi években elért [...]”. A *Hitel* szellemi mozgalmára legalább annyira jellemző, mint demokratikus felfogása, az a könyörtelen szigorúság és szárazon ható tárgyilagosság, amellyel történelmünket, a jelenünket és a jövőnk szerepünket szemléli.”

A „második” *Hitel* és a körülötte csoportosuló egyik legfontosabb tette az 1937-es

Vásárhelyi Találkozó szellemi előkészítésében való aktív részvétel volt. E korszak politikai légkörét meghatározta az ortodox „hit és munka” jegyében életre hívott „Országőrök” paramilitáris intézménye, a Corneliu Zelea Codreanu vezette „Vasgárda”, ennek „úri-fasiszta” riválisa, a Keresztény Nemzeti Párt, valamint a Petru Groza vezetésével működő baloldali „Ekésfront”, és a kommunista irányítású Magyar Dolgozók Szövetsége. Ebben a légkörben szervezték meg a Találkozót. A Találkozón Tamási Áron elnökölt. Ő mondta a megnyitó beszédet. Ebben kisebbségvédelmi és emberjogi szempontból közelítette meg a romániai magyarság helyzetét. A konferencia előadásában és a kiadott állásfoglalásban hitet tettek a román–magyar „testvéri együttélés” eszméje mellett, ugyanakkor hitet tettek a „közép-európai magyarság nyelvi és kultúrközössége” és a „magyarság népkisebbségi jogai” mellett is. A tanácskozást a román és a magyar nyelvű újságok egy része támadta, legjobb esetben tartózkodással fogadta. A *Hitel* ugyanakkor közölte a Találkozó teljes anyagát.

A „harmadik” *Hitel* a magyar négy év alatt támogatást is kapott, s ekkor már szerzői honoráriumot is fizethettek. 1940–1944 között új szerzők is megjelentek a lapban: Bakk Péter, Domokos Pál Péter néprajzkutató, irodalomtörténész, akkor a kolozsvári tanítóképző igazgatója, Entz Géza, Erdei Ferenc, Féja Géza, a Jancsó testvérek: Béla és Elemér, akik az Erdélyi Fialokkal folytatott presztízsvita ellenére a magyar négy év alatt maguk is a *Hitel* szellemi körének tagjai lettek, Kovács Imre, László Dezső, az *Erdélyi Fialatok* főszerkesztője, a hazatért alapító Makkai László történész (az 1986-ban megjelent *Erdély története* című hatalmas munka egyik szerkesztője és szerzője), I. Tóth Zoltán (aki 1956-ban a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánjaként a Parlament előtti tüntetésen halálos lövést kapott), Szabó Zoltán és többen a *Magyar Szemle* munkatársai közül is. Ott voltak az újra magyar nyelvűvé vált

kolozsvári egyetem professzorai és a helyi magyar tudományos intézetek munkatársai: Hankiss János, Jakó Zsigmond, Kniezsa István, Makkai Sándor és Mályusz Elemér. Ebben az időszakban a *Hitel* összejöveteleire már nem a Vulcan utcában, hanem az Erdélyi Kör helyiségeiben került sor. „A *Hitel*-vacsorákon – mondta Vita Sándor idézett nyilatkozatában – mindig Erdély időserű kérdéseiről, a magyarság kisebbségi, politikai helyzetéről, feladatairól, lehetőségeiről és napi aktualitásokról folyt szó. A *Hitel* – úgy éreztük – valami újat hozott az erdélyi életbe. Szigorú önkritikával törekedtünk a jelenünket, jövőd szerepünket, lehetőségeinket vizsgálni.” Ebben a korszakban, a politika szorításában, a folyóirat egy elgondolt jövődöre készült.

A *Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következett* című könyvében a szerző végigélte a lap három időszakát és utóéletét. Összefoglalta a mozgalmat kísérő „népi demokratikus demagógia és csúsztatós szóvirágok özöné”-t. Dokumentálta miként denunálta Balogh Edgár hosszú élete végéig a *Hitelt* és a mögötte felsorakozó kört, csak azért, hogy utólag megnövelje

annak a virtuálisan létező politikai csoportnak a jelentőségét, amelyikhez tartozott. Felidézte Gáll Ernő alakját is, aki 1995-ben Kolozsvárt megjelent könyvében arról írt, miként fojtották el a marxista távlatban gondolkozó valamikori fiatalok „magukban a kételyt, a józan ész érveit”, miként élték meg az egész magyarsággal együtt a XX. század nagy dilemmáját, „a Kossuth versus Széchenyi ellentét”-et, a normatív és a szituatív erkölcs összeegyeztethetlenségét, miként lett világos számára a „hitelesek” magatartása és példája.

Szász István Tas, akit Tavaszy Sándor keresztelt meg a református hitben, Márton Áron megáldott a keresztelés délutánján, azt kívánva, legyen „jó magyar ember”, nagy és értékes munkát végzett. Az olvasónak nem marad kétsége afelől, hogy a Széchenyi példáján felépült *Hitel* „saját jogon” fontos.

Most már „csak” arra volna szükség, hogy megjelenjék a folyóirat legfontosabb írásainak gyűjteménye. Meg arra, hogy a 2007 könyvnapjára megjelent könyvből legyen egy mindenható eljutó második kiadás.

SIPOS LAJOS

A Hitel augusztusi számának szerzői

<i>Ablonczy László</i> (1945) Budapest	<i>Keczán Mariann</i> (1973) Debrecen	<i>Szegedi Kovács György</i> (1959) Sárszentmihály
<i>Ágh István</i> (1938) Budapest	<i>Kiss Gy. Csaba</i> (1945) Budapest	<i>Szikra János</i> (1954) Pátka
<i>Bertha Zoltán</i> (1955) Debrecen	<i>Kulin Borbála</i> (1979) Budakalász	<i>Szöllősi Mátyás</i> (1984) Budapest
<i>Botár Attila</i> (1944) Veszprém	<i>Lajtos Nóra</i> (1977) Debrecen	<i>Toroczkai Wigand Ede</i> (1869–1945)
<i>Csete György</i> (1937) Budapest	<i>Sipos Lajos</i> (1939) Budapest	<i>Varga Csaba</i> (1941) Budapest
<i>Cs. Nagy Ibolya</i> (1946) Debrecen	<i>Somos Béla</i> (1938) Budapest	<i>Vasadi Péter</i> (1926) Budapest
<i>Falusi Márton</i> (1984) Budapest	<i>Szász László</i> (1950) Nagykőrös	<i>Vigh Károly</i> (1918) Budapest
<i>Fecske Csaba</i> (1948) Miskolc		
<i>Gángoly Attila</i> (1968) Budapest		